

B E V E Z E T É S

Az önálló Erdélynek több fejedelme volt, mint évtizede, voltak köztük a fukarságig takarékos, jó gazdák és esztelenül pazarlók, kiábrándítóan józan, számító elmék és vesztükbe rohanó fantaszták, világraszóló győzelmeket arató hadvezérek és békés filozófusok, koruk színvonalán álló kiművelt emberfők és faragatlan tuskók, európai hírnevű államférfiak és szinte észrevétlenül jövő-menő szürke egyéniségek, mikor azonban különleges hangsúllyal ejtjük ki, hogy: «a fejedelem», minden erdélyi egyetlen egyre, Bethlen Gáborra gondol. A maga korában gyűlölet és bálványozás keresztüzében állott, de sem barátai, sem ellenségei nem értették meg, sok tekintetben ma is rejtély, történészek szenvedélyes vitáinak kiapadhatatlan forrása. Csonka életműve nemzetünk történelmének a Mátyás királyé után legnagyobb és legtragikusabb torzója, kegyetlen figyelmeztetés önmegvalósításunk életölő korlátaira és örök biztatás a makacs továbbküzdésre; végleteiben is a legmagyarabb magyar sorsok egyike.

Célkitűzései, eszközei helyességén, nyilatkozatai őszinteségén, szerepének jelentőségén, sikerein vagy sikertelenségén vitatkoznak, egyet azonban az egyre növekvő és egyúttal egyre világosító távlaton át, mely őt tőlünk elválasztja, senki sem von kétségbe: egyéniségének lenyűgöző, tiszteletet parancsoló nagyságát. Ezt az egyet, bármennyire különbözőképpen ítelt felőle, kora is — kénytelen-kelletlen — tudomásul vette. «Mint egy fényes napot az égen való sűrű homályból az vésznek közepette hánkódó keresztyénségnek», úgy mutatta fel Isten őt a végromlásra jutott magyarságnak: így látták őt hívei (Redmeczi szavai); mint a keresztyén kultúrára pusztulást hozó, hitét, fajtáját eláruló, törökkel cimboráló alvilági hatalmat gyűlölték a túlsó oldalon állók. De dicshimnuszokkal és rágalom-

hadjárataikkal egyaránt elárulták, hogy sokat várnak, vagy nagyon félnek tőle, egyszerűen azért, mert egyénisége nyugtalanítóan nagyméretű, nem mindennapi volt. Már életében a világirodalom regényhősei közé került, John Barclay «Argenis» című kulcsregényében Perianhelus (azaz Erdőntúli) néven játszik szerepet és keresztnevét sokáig a «fejedelem» szóval szinonim értelemben használták Európa-szerte.

Ez az ember, aki nemcsak önmagát, hanem eldugott kis országát is néhány évre egy világrész érdeklődésének központjába emelte, mikor életútjára elindult, senki és semmi volt. Családja régi temesmegyei törzsökös magyar família, de tagjai évszázadokon át a névtelenség homályában meghúzódó vidéki birtokosok, akiknek jelentősége és tevékenysége alig emelkedik túl a megyei politika szűk körein. Apja vitéz katona, aki családi jószágainak török uralom alá kerülése után az erdélyi fejedelem zsoldjába áll és Marosillye szép kis uradalmát nyeri szolgálatai jutalmául s a székely kiskirályok, a Lázárok leányai közül vizs magának református létére — katolikus feleséget. A család karrierjének e szerény kezdeteit derékbatőri Bethlen Farkas és felesége korai halála; kiskorú fiaik, Gábor és István anyai nagybátyjuk gyámsága alatt, a csiki hegyek közt nevelkednek, nemcsak a szülői szeretettől és gondoskodástól, hanem a katonai vagy szellemi művelődés lehetőségeitől is távol. A fejedelmi szeszély szülőotthonuktól, Marosillyétől is megfosztja őket, kegyelemkenyéren tengődnek és szegény rokonok módjára már már elsüllyednek Lázár András szolgái között.

A nagyrahitott életerő azonban utat tör magának. A tizenhárom éves Bethlen Gábor maga veszi kezébe sorsának irányítását, addig kilincsel, levelezik, amíg sikerül a fejedelem udvarába kerülnie. A csélcsap, fellengző Báthori Zsigmond környezetében, az előszobákban lebzselő, ide-oda futtatott nemes inaskák sorában azonban csak a fonákját ismeri meg a «magas életnek», egy a névtelen tömegeből, akiről a kor forrásai még nem vesznek tudomást. De összeszorított foggal, makacsul küzd, nyitott szemmel jár és mivel gyermekevei Erdély történetében éppen nagy sorsfordulóra esnek, lát és hall eleget. Szinte gyermek még, mikor résztvesz a nagy garral indított és szégyenteljes erkölcsi kudarccal végződő törökellenes hadjáratban s egy alkalommal az a váratlan kitüntetés éri, hogy elkísérheti a fejedelmet prágai útjára, Rudolf császár udvarába, ahol akkor a világpolitika szálai futottak össze. Lassan feléje fordul a figyelem, korához és helyzetéhez mérten magas állások betöl-

tését bízzák rá és még nincs húszéves, mikorra visszaszerzi az apai juszt, Marosillyét.

Közben gyermekkorának világa összeomlik, a Báthoriak humanista köréről, vidám farsangjairól, sötét és véres intrikáiról híres udvara a tűzbe-vérbe borult országban néhány év alatt olyan távoli emlékek tűnik már fel, mintha csak szép mese lett volna; Erdélyben a halál farsangol, Basta és Mihály vajda zsoldosai falvak százait pörkölik fel, török-tatár hordák ezerszámra hurcolnak el rabokat, a nemesség virága a csatamezőkön és feldúlt kúriák romjai alatt pusztul el, pestis, éhhalál leelkedik azokra, akiket a fegyver megkímélt és a szerencsésebbek borzongva hallják, hogy itt-ott már egymást falják fel az emberek kízó éhségükben.

Akik Báthori Zsigmondot végig követték gyakori pálfordulásai során, drágán fizették meg hűségüket. A dévai fegyveres országgyűlésen Basta, a császár zsoldosvezére porig alázza azt a néhány erdélyi nemest, aki még megmaradt, kivezényelt hóhérainak látványával kényszeríti őket, hogy kegyelemért könyörögjenek s lemondjanak nemcsak emberi méltóságukról, hanem Erdély önrendelkezési jogáról is. Bethlen azok közt van, akik Székely Mózes kísérletének bukása után inkább vállalják a száműzetést, mint a meghunyászkodást és török földre menekül. Az emigránsok e lépése abban az időben hallatlan valami volt: keresztény ember pogány földre csak akkor menekült eddig, ha valami cégéres gaztett törvényes következményeit akarva elkerülni, az akasztófa helyett a hitehagyást választotta, mert ezek nagyrésze törökké is lett. Hazafiúi elkeseredésből, tiszta lelkiismerettel és szándékkal, sőt a nemzet megmentésének érdekében először ez a kis csapat fordult a törökhöz. Semmi sem mutatja ennél jobban azt az óriási lelki válságot, melyen Erdély nem egészen egy évtized alatt átment. A keresztesháború lelkesedése, melybe az ország ujjongva követte ifjú fejedelmét, keserű csalódásnak adott helyet. A Habsburg-támogatás, majd uralom először két pártra osztotta, azután pusztulásba taszította az erdélyieket. Ráébredtek, hogy a császár nemcsak hogy nem tudja őket megvédeni a töröktől, kinek bosszúját így oktanul felingerelték, hanem a belső békét is feldúlja, a túlnyomóan protestáns, de törvényesített vallási egyensúlynak örvendő országban erőszakos katolizációt kezdve meg. Még Castaldo idejéből gyűlöletes emlékű idegen zsoldosok élik fel, mint mindent letaroló sáskajárás, a lakosság javait s a szerencsétlen Erdély idegen célokért harcoló idegen katonák

csatatere lett. A lelkekben már kialakulva lappangott a végzetes szó, melyet nemsokára Bocskai mond ki s amelyik évszázadokra kettészakítja a nemzetet: kuruc és labanc félre.

Bethlen kétségtelenül az elsők egyike, aki elég merész volt, hogy magában és másokban tudatosítsa ezt az új szemléletet. Évekig törökök közt élve, török zsoldban harcolva, számos barátot szerzett magának köztük s későbbi szavaiból, leveleiből kitetszik, hogy ezek a kapcsolatok gyakran a politikai hasznosságokon túl egyéni rokonszenveken is alapultak. Embert látni a fenevadnál is jobban megvetett és gyűlölt pogányban: a kor szemében megbecstelenítő bűn volt s a töröknél nagy kegyben álló, nyelvén beszélni tudó Bethlennek éppen a törökbarátság, sőt törökösség vádja ártott legtöbbet s nem egy őszinte barátját idegenítette el tőle. A magyaroknál, akik két évszázada vérezték a török elleni küzdelmekben, még érthető volt ez, de nyugati állítólagos barátai esetében, kiknél régóta az elvekkkel és érzelmekkel nem törődő «államrezon» irányította a politikát, egyenesen hipokrizisnek kell tartanunk azt a kegyetlen eljárást, melynek során titkon buzdították Bethlent a török segítség felhasználására, de az európai nyilvánosság előtt minden közösséget meztagadtak a kereszténység elárulásának bélyegzett e lépéssel. Annál inkább, mivel Bethlen csakúgy hazájának és hitének ősi ellenségét látta a törökben, ha egyrészt a hosszas együttélésben kifejlődött emberi megértés, másrészt a politikai szükség miatt más szemmel nézett is rá, mint a távolból könnyen ítélezők.

A politikában azonban, végzetszerű választás elé állítva, valóban a török mellett és a német ellen döntött. A Bastakorszakban elszenvedett személyes üldöztetés és a török vendégbarátság ellentéte is kétségkívül keserű szájízűt hagyott benne hátra a keresztény szolidaritás frázisaival szemben, de a korra nézve szinte gyerekes, lélekben és tapasztalatokban azonban valósággal koravén Bethlen értelmével is belátta, hogy Erdély jóléte a törökkel való békességnek még elviselhető áldozatok árán is fenntartásától függ, sőt, hogy — egyik halálos ellenséget a másikkal üttetve — a törököt a Habsburgok ellen is fel lehet és kell használni a magyarság érdekében. A határozott és gondolkodásban teljesen kialakult, férfivá érett ifjú hamarosan az emigránsok szellemi vezére lett, ő tüzelte nevében Bocskait felkelésre és az ő levelezésének elfogatása keverte az akkor még habozó Bocskait gyanúba a császáriak előtt és robbantotta ki a forradalmat. Ugyancsak oroszlánrésze volt

Bocskai török kapcsolatainak kialakításában, bár ezekben az években még az események háttérében mozgott. A szabadsághős fejedelem halála után sem lépett fel trónkövetelőnek, bár emigráns és török körökben már évek óta emlegették fejedelemségét. A Báthori-ház utolsó, kiváló tehetségű, de féktelen természetével nem bíró férfisarját, Gábort támogatta az öreg Rákóczi Zsigmonddal szemben, aki, mint Erdélynek Bocskai által kinevezett kormányzója, a választás idejére lefogatta, hogy ártalmatlanná tegye a veszedelmes kortest.

Mikor később Báthori Gábor mégis trónrakerült, bizalmas környezetébe fogadta és nagy birtokadománnyal halmozta el áldozatkész hívét. A barátság azonban nem tartott sokáig, a mulatnivágyó és erkölcsi szempontból teljesen gátlásmentes fejedelem nem talált Bethlenben ivócimborát, sem délibábót kergető politikájához készséges eszközt, ezért elhidegült irányában s gerinctelen és tehetségtelen hízelgőkkel vette magát körül, akik mind lejjebb taszították a lejtőn. A puritán felfogású, komor és metszően józan gondolkozású Bethlen már pusztá jelenlétével is ingerelte Báthorit, úgy, hogy végül heves jelenetekre került sor közöttük; egy ízben — nem tudva magán uralkodni — kardot rántott rá, máskor meg égő gyertyát nyomott szakállába, sőt feleségét, a hasonlóan szigorú erkölcsiségű Károlyi Zsuzsannát is megkísérelte erőszakosan megkörnyékezni. Az ország forrongott, a Szeben elfoglalása miatt vérisértett szászok a császártól a szultánhoz szaladgáltak, hogy a zsarnok kiűzéséhez segítséget kapjanak s a kalandos politikában, értelmetlen hadjáratokban kifáradt és a Báthori által behívott hajdúk garázdálkodásai által elkésérett nemesség egy része is a személyileg egyébként vonzó és származása miatt tisztelt fejedelem ellen hangolódott. Az elégedetlenek az újból török földre menekült Bethlen Gáborban látták vezérüket s mikor a Báthorit kiűző török csapatokkal visszatért, ő volt az egyetlen lehetséges jelöltje a megüresedett trónnak.

Harminchárom éves volt megválasztásának évében (1613), de egész valója többet mutatott. Szemeinek komoly tekintete, melyben villámló harag és metsző irónia tudott felcsillanni, hatalmas orra, erősvonalú, duzzadt ajkai, melyek körül állandóan keserű vonás tűnik fel, sápadt arcát keretező fekete szakáll, jellegzetes, vállai közé húzott fejtartása, mely minden képén szembeötlik, sok szenvedésen átment, nehéz gondoktól terhelt javakorbéli férfi benyomását keltette. Testében két emigráció és harmincnégy csata nyomait, lelkében egy tönkre-

tett ország felett érzett aggodalmakat és két korán elhalt gyermekének gyászát hordozta. Lelki tulajdonságai is ezt a különös kettősséget mutatják; óvatos, ravasz, sőt néha cinikus, mint a kiábrándult öregek, józan, mint aki mögött egy hosszú élet súlyos tapasztalatai állanak, de ruganyos, csüggedést és fáradtságot nem ismer, mindig kész a támadásra vagy a visszavágásra, elméje csak úgy ontja a gyakorlatias megoldásokat és a merész terveket, de ha valami nem sikerül neki, bámulatos lélekjelenléttel fog azonnal újabb, az előbbivel homlokegyenest ellenkező vállalkozásba. A politikai szálak mesteri fonogatásában nyílvánuló szinte játékos kedve, minden csalódáson átsegítő természetes, száraz humora és a dolgokat és embereket kellő értékükre szállító iróniája elpusztíthatatlan, örökifjú életkedvének minden külső látszatot meghazudtoló bizonyítékai.

A felszabadult tettvágy hatalmas lendületével fog hozzá a zilált erdélyi viszonyok rendezéséhez, bár nagyratörő terveinek szárnyát mindegyre lefogják a kicsinyes hazai és külpolitikai körülmények. A duzzogó szászok Szeben átadását követelik, meg sem várva, hogy a feldúlt Gyulafehérvárat helyreállítsa és esküvel erősített biztosítékait egymásután utasítják vissza. A nemesség már érzi a kemény kezet és rakoncátlankodni próbál. A török visszaélve a helyzettel, engedelmissége bizonyítékeként a Báthori Zsigmond által visszahódított két végvárat, Lippát és Jenőt követeli. A császáriak a legnagyobb bizalmatlansággal nézik a törökbarátságáról híres új fejedelmet s azt híresztelik, hogy már «török gubernátora» van Erdélynek, akit mihamarabb ki kell vetni országából, nehogy törökké tegye az egészet. Az udvari tanács nagyhatalmú első minisztere, Khlesl bíboros biztatására Forgách és Dóczi magyar kapitányok sietve elfoglalják a nyugati végvárat s mikor Bethlen visszaadásukat kéri, ráadásul még Várad átadására is felszólítják. Köröskörül elleneségek, benn zavar és bizonytalanság, de Bethlen pillanatra sem hagyja el magát. Egymásután járta követeit a Portára, a császári udvarhoz, a magyarországi rendekhez s ha egyiket elutasítják, másikat elfogják, újabbakat küld. Kora reggeltől késő estig dolgozik, tárgyal, leveleket ír, rendeleteket ad ki (ellenfelei azt állították róla, hogy déltől reggelig részeg s nem lehet vele értelmes szót váltani!), fenyeget, rábeszél, hízeleg, szidalmaz, ígér és követel, ha valami nem sikerül, más oldalról kezd újra és végül megállja a helyét. A szászok belátásra térnek és kibékülésük jeleként önköltségen építik fel a fejedelmi székhely egyik nagy sarokbástyáját. Lippát átadja a töröknek s

ezzel olyan erkölcsi tőkét kovácsol magának, hogy nemcsak Jenő megadásától tekintenek el a Portán, hanem a török birodalom legkészségesebb hívének tudják, akire lehet számítani, sőt akinek önálló vállalkozásait is érdemes támogatni. Követei, levelei a magyarországi közvéleményt teljesen pártjára vonják, meggyőzi a rendeket, hogy ő valósággal a béke angyala, akit méltatlanul támadtak meg a császár katonái s e miatt a török már régen megtámadta volna Magyarországot, ha ő nem tartaná vissza a bosszuló hadjáratot. Bécsben azonban a törökökkel fenyegetődzik s ezzel szerzi vissza elveszett várait. Belső kézzel csinál rendet, visszaveszi a Báthoriak által könnyelműen szétesztogatott állami javakat, sőt újabbakat szerez, letöri a drágaságot, előmozdítja a külkereskedelmet, úgyhogy 1619-ben az országgyűlés régóta nem hallott szavakban szögezi le országépítő munkájának eredményeit: «Istennek kegyelméből az országban minden bőség vagyon».

De ő többet akar, mint a szűk keretek közt elpazarolni elemi erővel feltörő munkakedvét és tehetségét. Az évszázados nagy cél, minden magyar álma lebeg szemei előtt: visszaállítani Mátyás birodalmának egységét, mégpedig a maga jogara alatt. Ő az első, aki ezt nem nyugat, hanem kelet felől, Erdélyből képzei el megvalósíthatónak. Bocskai még nem szánta ezt a szerepet Erdélynek végrendeletében, ő csak ellensúlyt látott és kívánt benne a nemzetellenes Habsburg-törekvésekkel szemben, a nagy gondolat Bethlen termékeny agyából pattant ki. Az első pillanatban fantasztikusnak ható elképzelés az adott pillanatban nem is volt abszurdum. A két hatalmas szomszéd, a török és a német ellenségektől és belső válságoktól szorongatva, tehetetlen, a túlnyomóan még protestáns, bár már feszülő katolikus energiáktól pezsgő császári Magyarország forradalmi hangulatban van és készen arra, hogy protestáns fő alatt egyesüljön. A cseh forradalom, a harmincéves háború előjátéka megadja az alkalmat a fellépésre és Bethlen gondolkozás nélkül megindul.

Három támadása és a köztük és alattuk lefolyt lázas diplomataizálás, bármennyire is bizonytalan útkeresésnek, pillanatnyi helyzetek kihasználásának látszik, mind ezt az egyetlen célt szolgálta. A fejedelem szövetségeket kötött, hogy azokat adott alkalmakkor félredobja, fegyverszüneteket hozott létre, hogy azalatt még jobban fegyverkezzék, hitegetett barátot és ellenséget, hogy szükség esetén egyaránt megcsalja mind a kettőt, mindezt csak azért, hogy semmit se mulasszon, ami

tervét előbbrevihetné. Szükségtelen lenne eljárását a kortársak hasonló tetteivel mentegetni, felmenti őt az, hogy amit cselekedett, a magyarság egysége érdekében cselekedte, mindenkit megcsalhatott és ha tehetett, meg is csalt, csak a magyarságot nem. Semmivel sem volt kevesebb joga a maga részéről kezdeményezni a nemzeti egység helyreállítását, mint a nyugati félnek. Országlásával bebizonyította, hogy ő volt az egyedüli korában, aki ezt a szerepet megérdemelte s ha a nemzet lelki kettészakításával vádolják, méltán hull ez a vád azok fejére vissza, akik — bár világnézetük és helyzetük érthetővé teszi állásfoglalásukat — az egységnek Bethlen alatt való létrejöttét megakadályozták.

Nem volt út és mód, amit meg ne próbált volna célja érdekében. Eleinte — mint annakidején Mátyás — arról álmodozott, hogy a Habsburgok ellen fellázadt csehek őt fogják királyukká választani s akkor mint választófejedelem, a német birodalom politikájába is beleszólhat, kivívhatja magyar királyságát és két koronával a fején, a birodalom támogatásával fordulhat a török ellen. A csehek azonban — vesztükre — nem őt választották meg és szabadságharcuk csúfos végével Bethlen reményeit is semmivé tették. Maradt volna a magyar királyság a német birodalom protestáns fejedelmeinek támogatásával, azonban Habsburg Ferdinánd elnyerte a császári trónt, a protestantizmus szolidaritása pedig éppen olyan szép frázisnak bizonyult, mint a keresztény szolidaritás. A koronával a kezében, megválasztott királyi címmel vissza kellett Bethlennek vonulnia, s ezekről való lemondása árán csak annyit ért el, hogy Erdély helyzetét eddig még soha nem ért mértékben megerősítette és kis országát európai politikai tényezővé tette. Most már mint erdélyi fejedelem igyekezett területi hódítás útján a magyar egységet kiterjeszteni. «Accroitre nos limites» — Richelieu-nak az a mondása nemzetközi politikai jelszó volt és franciák, dánok, svédek egyaránt ezt a terjeszkedési vágyat burkolták szép szavakba, mikor a harmincéves háborúban hol a protestantizmus jövőjét, hol az európai egyensúlyt féltették. Bethlennek nem lett volna szüksége szép szavakra, bár a kor szokása szerint ő is hangoztatta a nemzeti és vallási szabadságot, mint támadásának előidéző okait; terjeszkedése nem idegenajkú népek területeire vágyó imperializmus, hanem egy méltatlanul szétszaggatott ország helyreállításáért vívott küzdelem volt. Reményeinek mélypontján már azzal a kétségbeesett gondolattal is foglalkozott, hogy török segítséggel állítja helyre az



éppen a török által megsemmisített nemzeti egységet, ez azonban a magyarság többségének éles tiltakozását vonta maga után. Csodálatos rugalmassággal tett ekkor éles fordulatot, feleségül kérte Habsburg Ferdinánd császár leányát és kilátásba helyezte, hogy áttér a katolikus vallásra, ha a császár lemond Magyarország tényleges uralmáról, csak a királyi címet tartva meg magának és Bethlennek engedi át a kormányzást gubernátori címmel. Hogy ez nem sikerülhetett, annak elsősorban Bethlen ellenségei, Pázmány érsek és Eszterházy Miklós nádor az okai, akik nemcsak a katolicizmus szép kezdeti sikereit (mindketten neofiták voltak!), hanem egyéni pozíciójukat is féltették tőle. A munkás élet eltelt ezekben a tervezgetésekben és hiábavaló erőlködésekben. A megtört test és lélek kihunyása előtt még utolsó erőfeszítéssel fordult egy lehetőség felé. Báthori István példáját tartva szemelőtt, mely eddig is, ezután is mindig kísértette Erdély fejedelmeit, a lengyel trónnak svéd segítséggel való megszerzésén gondolkozott, nagy sógora Gusztáv Adolf svéd király oldalán. A halál azonban meggátolta, hogy szövetségesi sikerét megérje és gyümölcseit a maga és nemzete javára is learathassa.

Nagysága éppen ezekben a tervezgetésekben s abban a rugalmasságban nyilvánul meg, ahogy a vereségeket fogadni tudta s lankadatlanul követte más utakon célját. Egyénisége nem is annyira sikereiben, mint törekvéseiben mutatkozik meg és leghívebb tükörképét levelei adják. Nem abban az értelemben mintha ezekben a levelekben, melyeket többnyire sajátkezűleg és hihetetlen számban írt, meztelenre vetkőzne kortárs és utókor előtt, hiszen politikai levelei (s majdnem minden levele az) éppen a hitegetés mesterművei, hanem úgy, hogy egy óriási szellemi fölényvel bíró ember bontakozik ki belőlük. Mint író is korában egyike a legnagyobbaknak, hatalmas érzelmi skálát tud megszólaltatni, ösztönös stílusművész, aki a legfinomabb árnyalatokat is kihozza a nyelvből, melynek színe-sebbszínesebb kifejezései, fordulatai csak úgy ömlenek tolla alól. Főlényes gúny, izzó gyűlölet, szelíd kérés, alig kimondott, de annál hatásosabb fenyegetés váltakoznak néha ugyanazon levélben s az elhitegetésnek, a rábeszélő tehetségnek egészen kivételes példáját nyújtják. De nemcsak leveleiben, hanem a gyakorlatban is szerette fölényét megmutatni. Egyizben, bár ritkán élt szeszes itallal s inkább a csipős mustot szerette, úgy asztal alá itta a német császár követét, Meggaut, hogy az, mámorában teljesen meggyőzve attól, akinek meggyőzésére

küldték ki, az asztalra borulva hajtogatta: «mit tehetek otthon én magam, annyi német között!?» Bethlen csak élvezte a helyzetet s bár többet ivott a másíknál, nem tett egyebet, mint hogy kinyitatta az ablakokat és könnyebb ruhát vett fel. Hasonló eset a Kemény János által megörökített hodolini találkozó, melynek során Caraffa de Montenegro császári generális, látva a fejedelem készségét, hogy lováról leszállva, gyalog üdvözölje a császár képét, túlbuzgóságában hamarabb leugrott a nyeregből, Bethlen pedig visszalendülve, a magasból fogadta nagy trombitaharsogás és ünnepi disz között a kegyetlenül megtréfált hadvezért, akinek ez a malőr pályafutásába került. Valóban igazat kell adnunk Szekfü Gyulának, aki szerint a politika játékaí önmagukban is örömeére szolgáltak Bethlennek. Szinte egyedüli nemcsak az erdélyi fejedelmek sorában, hanem a kortárs-uralkodók közt is, akinek nem volt magánszenvedélye, s egész életét betöltötte és minden érdeklődését kielégítette az államvezetés. Éjt-napot egybetéve dolgozott, nem vadászott, nem farsangolta végig az országot, mint szerencsétlen elődje, s udvara fényét is inkább tekintélye emelésére, mint saját szórakozására tartotta fenn.

Erdély újjáépítésével is nagy célját akarta szolgálni. Be akarta bizonyítani, hogy méltó a nagyobbra, jobban el tudná kormányozni Magyarországot, mint akkori vezetői. Mint uralkodó, meglepően korszerű, sőt modern volt. Az Európán uralkodó politikai eszméket külön tanulás nélkül, ösztönszerűen tette magáévá és érvényesítette. Erdélyi fejedelemsége a korai felvilágosodott abszolutizmus érdekes kísérlete. Cselekedeteiben nem ismer magántekintetet, rendi szempontokat, sőt lelkiismereti gátlást sem; mint ahogy kortársait a «raison d'état», úgy vezeti őt a «közönséges jó» elve. Gazdaságpolitikája a XVII. században még csak gyermekcipőiben járó merkantilizmus sajátosan erdélyi változata, célja a belső termelés fokozása a minél nagyobb külkereskedelem érdekében. Ezért próbálkozik nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi szerződéseket kötni Velencével s a svédekkel és ha az akkori kezdetleges közlekedési és közbiztonsági viszonyok miatt e kísérletei nem is mutattak fel eredményt, más utakon mégis sikerült gazdasági fellendülést teremtenie. Az állami birtokok vezetését személyesen ellenőrizte és szigorú intézkedésekkel akadályozott meg minden visszaélést vagy hanyagságot, a bányák felvirágoztatására seregestől telepített, néha erőszakkal is, idegen bányászokat az országba, az ipari verseny felkeltésére a Morvaországból elűzött

anabaptistáknak menedéket nyújtott és gazdasági kiváltságokkal halmozta el őket, az eddig monopoliumot élvező szász iparosság nem kis elkeseredésére. Maga is kereskedett, a háborúban zsákmányul szerzett lovakat a szászokra tukmálta és a cserébe kapott ökröket jó pénzért adatta el a bécsi piacon. Ha egy-egy áru kiviteléből hasznot remélt, eladási tilalmat rendelt el s a maga ügynökeivel vásároltatott össze marhát, lovat, nyersbőrt, ércet, mézet, viaszt. Az ország erejét kímélte, háborúi a lakosságot alig terhelték, mert zsoldoskatonákkal harcolt, ezeknek fizetésére azonban óriási összegek kellettek s minden pénzszerzési forrása kiapadván, pénzrontáshoz kellett folyamodnia. De még ekkor is a népesség jóléte lebegett szemei előtt, országos árelenőrzést léptetett életbe s felállította magyar földön az első iparhatóságot, mely az árdragulást és a termelés zavartalanságát volt hivatott ellenőrizni. A külföldi piacot állandóan szemmel tartatta, az árszabályzatot a külföldi jelentések alapján állította össze. Az általános életszínvonal emelésére egyenesen fényűzési kényszert vezetett be, kötelességévé téve a kereskedőknek, hogy drága szöveteket, kristályedényeket s más luxuscikket hozzanak be a sok nyomorúság közt már-már életkedvét vesztett ország kulturigényeinek felkeltésére. Törekvései a gazdasági vonalon teljes sikert arattak, magának évi közel félmillió forint bevételt biztosított s Erdély minden társadalmi rétegében megindult a vagyonosodás.

Szellemi téren is kifogyhatatlan a gondoskodásban. 1622-ben Gyulafehérvárt akadémiát állít fel, Báthori István egyetemalapítási kezdeteit folytatva és külföldről csalogatja magához a nemzetközi hírnű professzorokat. Mint református többségű ország református fejedelme, természetesen először egyházát erősíti. A Basta-korszak alatt szétszóródott intellingenciát pótolandó, hivatalos úton hirdetteti ki Felsőmagyarországon, hogy az Erdélybe költöző papokat és tanítókat szívesen látja. Valóságos népvándorlás indult meg erre Erdély felé, melyből így lett a magyar reformátusságnak nemcsak politikai, hanem szellemi központja is. 1629-ben az összes református papokat utódaikkal egyetemben nemesítette, címerük alá saját pályáját legjobban jellemző jelmondatot adva: «Arte et Marte dimicandum.» Nagy áldozatokkal tartott alumnusokat külföldi főiskolákon, a nagy hittudósok, írók egész nemzedéke nevelkedett az ő költségén. A társadalmi ellentétek csökkentését szolgálta híres rendelete, melyben megtiltja a földesuraknak, hogy a tanulni vágyó jobbágyfiak iskoláztatását megakadályozzák.

Míg egyházáért annyit tett, mint egy fejedelem sem előtte, vagy utána, korában érthetetlen s e miatt hol politikai opportunitásnak, hol vallási közönbösségnek magyarázott türelmes-ségével lehetővé tette minden felekezetnek az életet. Kétségtelen, hogy jó és buzgó református volt, hívő lélek, aki huszonhatszor olvasta el a bibliát, de nagyságában felül tudott emelkedni sok előítéleten is. Visszaengedte a jezsuitákat Kolozsmonostorra, katolikus vikáriust engedélyezett, tanácsosai és legelőkelőbb tisztviselői közt egyaránt volt katolikus, unitárius, szombatos, bár a két utóbbi felekezetet ill. szektát nem szenvedhette, mégis elaltatta a szombatosok ellen hozott kemény végzések végrehajtását. Katolikus oldalon is elismerték, hogy uralkodása alatt semmi komoly panasa az erdélyi katolicizmusnak nem lehetett, sőt még az is előfordult, hogy saját hitfeleitől vett el templomot s adta a katolikusoknak, ahol azok, az üldöztetés megszűnván, számbeli fölényt értek el. Katolikus istentiszteleteken személyesen is megjelent, máskor udvari zenészeit adta kölcsön a miséhez s a katolikus szellemű műveltséggel szemben is tudott adakozó lenni, Káldi György bibliafordításának kiadását ő tette lehetővé. A jezsuiták munkásságát, bár nem szerette, de tisztelte és tanítási módjukról egyenesen elismerőleg nyilatkozott. Vegyesvallású ország nem kívánhatott volna magának ideálisabb uralkodót, mint ő volt.

Az erdélyi uralkodói szuverénitást ő fejlesztette ki, eddig Erdélyt a köztudat Magyarország részének tartotta s ha fejedelmei viselték is a fenséges címet és gyakorolták is az uralkodói jogokat, igazi elvi alapja uralmuknak nem volt. A kálvini szellemű Isten kegyelméből uralkodó abszolút hatalmú fejedelem, aki nem hűbérese vagy tisztviselője semmilyen idegen hatalomnak, mint amilyennek Bethlen elődei tudták magukat, először benne jelenik meg. Udvarát is királyi fénnel tartotta, a róla szóló gonosz pletykák után d'Angoulême herceg, XIII. Lajos francia király követe csodálkozva állapítja meg, hogy a fejedelem udvarában «rien de barbare». Gyulafehérvári nagy-szerű építkezéseit, az erdélyi renaissance legszebb alkotásait nemcsak honfitársai, hanem idegenek is csodálták. Palotáját stukkódísz, gobelinek, velencei kristályok, ezüst és arany edények ékesítették, öltözködésében ugyan az erdélyi törökös divatot követte, de a legdrágább nyugati kelméket viselte. Német és olasz zenészeket tartott, zenés daljátékokat adatott elő, szép könyvtára mellé könyvtárost és tettei megörökítésére állandó történetírót (Bojti Veres Gáspár) alkalmazott. Erdély

a Báthoriak kora óta elszokott az udvari élettől, a Basta-féle idők után fejedelmei amolyan utazgató uralkodók voltak. Bethlen visszahozta, sőt túlszárnyalta a régi szép időket, a nemesség kedvet kapott a városi, udvari élethez, Gyulafehérvárt a fejedelem palotája mellett hamarosan az urak, sőt a városok is építgetni kezdték házaikat.

Az erdélyi mintaállam virágzása annál inkább kiemelte a császári Magyarország elhagyatottságát. A Habsburg-ház abszolutizmusa és a sajátmagát túlélő, korszerűtlen magyar rendiség vívta itt élet-halálharcát. Szekfü Gyula mindenben helytálló ítélete szerint «a magyar rendiség még lehanyaglásában és szélsőséges egoizmusában sem volt alacsonyabbrendű politikai képződmény, mint a nyugati abszolutizmus e csökevénye, a kátyukban dőcögő ausztriai kormányzat, melynek ekkor még álmában sem jutott eszébe a népek java és amely Magyarországot, ha kezébe fogja, éppoly kevésbé tudja előrevinni az európai jólét és műveltség útjain, mint saját tartományait». Micsoda éles ellentétben áll ezzel Bethlen igazán népjóléti abszolutizmusa és micsoda kín lehetett ennek a lángésznek, hogy tétlenül kellett néznie két olyan erőnek birkózását Magyarország kormányzása fölött, melyeknek egyike sem lett volna képes nemcsak a nyugati országokkal egyenrangú fejlődést, hanem még igénytelen, de nyugodt vegetálást sem biztosítani! A magyarországi rendiség, mely a század végéig még úgy, ahogy megőrzi uralmát a Habsburg-törökvésekkel szemben, talán a legtöbb keserőséget okozta Bethlennek minden politikai tényezők közt, melyekkel csak dolga akadt. A magyarországi nagyurak szalmalángja, a megyei közigazgatás eredménytelensége, a rendi önösség és szükkeblűség egyik legnagyobb akadály volt tervei végrehajtásának s legkeserűbb, legindulatosabb szavait szóban és levelekben éppen erre a rendiségre és képviselőire mondja ki. Ha pedig a magyarság nem ismerte fel benne a neki adatott legnagyobb ajándékot, hogyan várhatnék azt idegenektől, félbarátaiktól és esküdt ellenségeitől?

Bethlent egész életében teljes magányosság vette körül, mint az emberiség igazi nagyjait. Barátai, cimborái nem voltak, első felesége, aki hűséges, megértő társa volt, korán meghalt és az új asszony, Brandenburgi Katalin hiú, üres, korlátolt és erkölcsileg teljesen megbízhatatlan lévén, legfeljebb a fejedelem érzelmeire tudott hatni. Munkatársait előszeretettel emelte alacsony sorsból magához, ebben is az abszolút fejedelmek hivatalnok-állító szokásait követve, de nagy gondolataiból csak

töredékeket bízott reájuk s így nem maradt olyan szabású ember utána, aki művét folytathatta volna. Öccse, István, jóakarátú, derék, de teljesen jelentéktelen valaki volt, unoka-öccsei közül Istvánt nagyon szerette, de a szépreményű fiatal-ember korán elhunyt. Így mikor meghalt, méltán kiáltott fel ravatalánál Kemény János, a későbbi fejedelem: «Meghala ez a nagy fejedelem, kihez hasonló magyar Mátyás királytól fogva és István királyon kívül nem hallatott, nem is remélhetni... Oh vajha remélhető volna valaki más! Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna!»

Üstökösszerű pályája, korai halála, alkotásai mélyen impresszionáltak a kortársakat és emléke legendás maradt, mint Mátyásé. De sem igazi nagyságát, sem terveinek értelmét és valódi célját nem tudták felfogni. Úgy olvassuk a róla szóló kortárs-írásokat, mint egy megmászhatatlan csúcsnak a völgyből felvett képét nézzük, a gomolygó ködből csak itt-ott villan ki a szikrázó hótakarónak egy kis darabja, melyet a mélyből láthatatlan, felhőtakarta napnak sugarai dicsfényvel vesznek körül. Neveltjei, papjai, Keserői Dajka János, Bojti Veres Gáspár, Redmeczi T. János csak az elhaló tisztelet hangján tudnak róla szólni, hűségesen visszaadják az akkori református közvéleményt, mely az egyház és nemzet szabadítóját látta benne. Toldalagi Mihály, hadvezére és diplomatája, tetteiről számol be, anélkül, hogy azok valódi összefüggését mégcsak kutatná is; apródja, Kemény János, egy emberöltő távlatából, az Erdélyt elsöprő katasztrófa árnyékából gondol vissza ifjúsága eszményképére s írásából a fejedelemnek megkapó emberi képe bontakozik ki. Végredelete bölcs, de szomorú olvasmány, tanácsokat ad elárvulandó hazájának, de nagy terveiről nem árul el benne semmit. Ezeket magával vitte a sírba.

MAKKAI LÁSZLÓ